

‘Atita’i ‘o e Ola

Ngaahi Ngāue Fakataumu’a ki hono Matu’uekina ‘a e Feliuliuaki ‘o e ‘Ea

Tukuatu:

‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale
Tonga

Nuku’alofa
Ma’asi 2025

Our Reference: LC8006/343/25

Your Reference:

Date: 30 'o 'Epeleli, 2025

Lord Fakafanua

'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

Fale Alea 'o Tonga

Nuku'alofa

'Oku ou fiefia mo e loto faka'apa'apa mo'oni ke u fakahū atu heni 'a e Lipooti 'Atita'i 'o e Ola 'o e
"Ngaahi Ngāue Fakataumu'a ki hono Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea" 'o fakatatau ki he kupu 10A
'o e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2007 (mo hono ngaahi fakatonutonu).

.....
Cathreen Mafi CPA (Aust.)
ACTING AUDITOR GENERAL

cc: Hon. 'Aisake Valu Eke

Palēmia 'o Tonga

'Ofisi 'o e Palēmia

'OKU FAKAHOKO 'E HE 'ATITA SENIALE 'A E 'ATITA'I 'O E OLA' 'I HE MALUMALU 'O E KUPU 10A 'O E LAO KI HE 'ATITA FAKAPULE'ANGA 2012 (FAKATONUTONU). KO E 'ATITA'I 'O E OLA 'OKU' NE HANGA 'O VAKAI'I 'A E FAKAHOKO FATONGIA 'A E NGAHI POTUNGĀUE 'A E PULE'ANGA' PE KO E NGAHI PISINISI 'A E PULE'ANGA' 'O FAKAPAPAU'I 'OKU A'USIA 'A E OLA NGĀUE NA'E PALANI KI AI, 'I HE TAIMI TATAU 'OKU FAKAHOKO 'I HE FOUNGA FAKAPOTOPOTO PEA 'OKU FAKATATAU KI HE NGAHI TU'UTU'UNI NGĀUE 'A E PULE'ANGA 'OKU PAU KE MUIMUI KI AI'.

'OKU MALAVA KE FAKAHOKO 'A E 'ATITA'I 'O E OLA KI HA POTUNGĀUE PE PISINISI 'A E PULE'ANGA TAAUTAHA PEA 'OKU TOE MALAVA PĒ KE VAKAI'I HA NGAHI POTUNGĀUE PE KO E NGAHI PISINISI 'A E PULE'ANGA' 'I HA 'ĒLIA 'OKU NATULA TATAU 'I HE 'ENAU FAKAHOKO FATONGIA.

KO E 'ATITA'I 'O E OLA, 'OKU LIPOOTI MAKEHE IA KI HE FALE ALEA 'O TONGA.

Timi 'Atita:

Seini Mafi
Seini Mele Vaikona
Mitolomoa Taka
Cathreen Mafi

Kanotohi

PEESI

FAKAFE'ILOAKI	4
FAKAMĀ'OPO'OPO	5
1. TALATEU	7
Puipuitu'a	7
Taumu'a mo e Ngaahi Fehu'i	7
Ngaahi fakangatangata 'o e 'atita	8
Ngaahi makatu'unga	8
Founga hono tākaki 'o e ngaahi fakamatala	8
Founga ngāue faka-'atita fakamāmani lahi na'e ngāue'aki ki he fakahoko 'o e 'atita	8
Fakahokohoko 'o e līpooti' ni	
2. PALANI FAKAFONUA KI HONO MATU'UEKINA 'A E FELIULIUKI 'O E 'EA.....	9
3. NGAHI FOKOTU'UTU'U NGĀUE	12
4. A'USIA 'O E NGAHI TAUMU'A.....	17
5. NGAHI FO'I LEA NA'E NGĀUE'AKI 'I HE LĪPOOTI	23
6. NGAHI TOHI NA'E NGĀUE'AKI KI HE FAKAHOKO 'A E NGĀUE FAKA-'ATITA	24
<u>NGAHI FAKATĀTĀ</u>	
Fakatātā 1: Fa'unga pule 'o e JNAP 2	12
Fakatātā 2: Līpooti ngāue 'a e JNAP 2 ki he'ene ngaahi taumu'a 'e 6, mei he kamata 'a e palani ki Sepitema 2020.	17
Fakatātā 3: Tu'unga hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'i he JNAP 2	18
Fakatātā 4: Lahi 'a e ngaahi 'api na'e 'i ai 'enau tangikē vai kae 'ikai 'i ai ha fakatali.	21

NGAHI FAKANOUNOU

CDP	Palani Langa Fakalakalaka 'a e Komuniti
DCC	Va'a ki he Feliuliaki 'o e 'Ea
GoT	Pule'anga Tonga
JNAP 1	Palani Ngāue Fakafonua ki hono Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakatamaki 2010-2015
JNAP 2	Palani Fakafonua Fika 2 ki he Feliuliaki 'o e 'Ea mo hono Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki 2018- 2028
MEIDECC	Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Ātakai mo e Feliuliaki e 'Ea
MIA	Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua
MORDI	Kautaha ki he Fakalakalaka 'a e Fanga ki'i Feitu'u 'i 'Uta 'i ha Ngaahi Founga Fo'ou
NCCCC	Kōmiti Fakafonua ki hono Fakatahataha'i 'o e Ngāue ki he Feliuliaki 'o e 'Ea
NGO	Ngaahi Kautaha 'Ikai Faka-Pule'anga
NPD	Va'a Palani Fakafonua 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia
PSC ECCDRM	Kōmiti Tu'uma'u 'a e Falealea ki he 'Ātakai, Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Tokanga'i 'o e Ngaahi Fakatamaki
PMO	'Ofisi 'o e Palēmia
TCRTP	Poloseki 'a Tonga ki he Fakaakeake 'a e Fefononga'aki mei he Feliuliaki 'o e 'Ea
TOR	Talafatongia

Fakafe'iloaki

Na'a mau fakahoko 'a e 'atita' ni ko e kongā 'o 'emau kau atu ki ha polokalama 'atita fakatahataha fakamāmani lahi, 'a ia 'oku 'iloa ko e 'Atita Fakatahataha 'o e Ngaahi Ngāue ki hono Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea, (CCAA). Na'e tokanga'i 'a e 'atita CCAA 'i he ongo kautaha 'a e Kautaha Fakamāmani lahi 'a e Ngaahi 'Ofisi 'Atita (INTOSAI), 'a ia 'oku 'iloa ko e Va'a ki he Tokoni Langa Fakalakalaka 'a e INTOSAI (IDI) mo e Kulupu Ngāue 'a e INTOSAI ki hono 'Atita'i 'o e 'Ātakai (WGEA).

Neongo 'oku mahu'inga lōua pē 'a hono tokanga'i 'o e ngaahi me'a 'oku' ne fakatupu 'a e feliuliaki 'o e 'ea pehē ki hono tokanga'i ke matu'uekina e ngaahi nunu'a 'o e feliuliaki 'o e 'ea, 'oku mahu'inga makehe ki he ngaahi 'otu motu 'o e Pasifiki 'a e tokanga'i 'o e ngaahi nunu'a 'a e feliuliaki 'o e 'ea koe'uhi ko'enau tu'u laveangofua ki he ngaahi palopalema lahi 'oku lolotonga hoko pe vave ke hoko mai, tupu mei he feliuliaki 'o e 'ea.

Na'e fa'u 'e Tonga 'a 'ene Palani Ngāue Fakafonua ki hono Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Tokangaekina 'o e Ngaahi Fakatamaki 2010-2015 (JNAP 1) 'i he 2010. Ko e fuofua palani eni 'i he 'otu motu Pasifiki. Na'e fa'u 'e Tonga mo 'ene JNAP fika ua (JNAP 2), 'a ia 'e ngāue'aki 'i he ta'u 2018 ki he 2028.

Na'e vakai 'a e atita' ni ki he tu'unga hono tokanga'i 'a e fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'a e JNAP 2, ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue. Na'a mau vakai ai 'oku fokotu'u 'i he JNAP 2, mo e ngaahi tohi felāve'i ki he JNAP 2, 'a e ngaahi fakaikiiki ki he: ngaahi ngāue ke fakahoko ke matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea; ngaahi sino tefito mo 'enau ngaahi lakanga mo e fatongia; mo e ngaahi fokotu'utu'u ki hono muimui'i mo lipooti 'a e ngāue. Na'a mau fakatokanga'i 'a e fiema'u ke fakamālohia 'a hono fakahoko 'o e ni'ihī 'o e ngaahi fiema'u 'oku fokotu'u 'i he ngaahi palani/tohi ko eni, ke fakalakalaka ange 'a e ngaahi ola 'oku ma'u mei he ngāue. 'Oku kehekehe 'a e ngaahi taumu'a 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mo e ngaahi fiema'u kuo fokotu'u ki hono fakahoko 'o e JNAP 2, ka 'oku nau tokoni kotoa pe ki he a'usia 'o e ngaahi taumu'a 'o e JNAP 2.

'E tokoni 'a e 'atita' ni ke lelei ange 'a e pule lelei, taliui, mo e a'usia 'o e ngaahi taumu'a 'i he ngaahi ngāue ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea.

'Oku mau fakamālō loto hounga mo'oni ki he ngaahi tokoni kotoa pe mei he MEIDECC mo e ngaahi sino felāve'i kotoa na'e tokoni mai lolotonga hono fakahoko 'a e 'atita' ni.

Fakamā'opo'opo

Na'e vakai 'a e 'atita'i 'o e ola ko eni' ki he tu'unga 'a hono tokangaekina 'e he Va'a ki he Feliuliaki 'a e 'Ea' 'a hono fakahoko 'o e Palani Fakafonua Fika 2 ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' mo hono Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki 2018-2028 (JNAP 2) ke maa'usia 'a hono ngaahi taumu'a.

Na'e vakai 'a e 'atita' ni ki he ngaahi fehu'i ko eni':

- 'Oku 'i ai ha palani fakafonua lelei ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea?
- Na'e 'i ai ha ngaahi fokotu'utu'u na'e fe'unga ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e ngaahi ngāue ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea?
- Ko e ha 'a e tu'unga 'a hono maa'usia 'o e ngaahi taumu'a mo e ngaahi ola na'e faka'amu ki ai?

Ngaahi ola 'o e 'atita

'Oku fokotu'u 'i he JNAP 2, pehē ki he ngaahi tohi 'oku felāve'i atu ki ai, ha fokotu'utu'u ngāue fakakiiki 'a Tonga ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea ki he ta'u 2018-2028. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'oku fiema'u ke fakahoko, ngaahi tefito'i kōmiti/kulupu tefito mo 'enau ngaahi lakanga mo e fatongia, ngaahi tu'utu'uni ki hono muimui'i mo līpooti 'a e ngāue.

Ka neongo ia, 'oku kei fiema'u pē ke fakamālohia mo toe tokanga ange ki hono fakahoko mo hono muimui'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ko 'eni'. 'Oku 'ikai ke hā mahino ma'u pē 'a hono fakahū 'o e ngaahi ngāue mei he JNAP 2 ki he Palani Ngāue 'a e ngaahi Potungāue. 'Oku hā 'i he ngaahi tohi ko e ongo sino 'e ua 'oku fakafatongia'aki 'a hono fakatahataha'i mai 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku totonu ke fakahoko mo toe vakai'i 'a e ngaahi lakanga mo e fatongia ke fakapapau'i 'oku nau fe'unga, mahino mo 'ikai ke fakahoko 'e ha toko ua pe lahi ange ha fatongia pē 'e taha.

'Oku tōmui 'a hono līpooti 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a hono fakahoko 'o e JNAP 2. Ko e līpooti pē 'e taha kuo fakakakato 'i he hili ha ta'u e 5 'o e teemi ta'u 'e 10 'o e JNAP 2, neongo na'e fiema'u ke fakakakato ha līpooti fakata'u. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha Palani Fakata'u ki hono fakahoko 'o e JNAP 2. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi founga ngāue 'a e Va'a ki he Feliuliaki 'o e 'Ea ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea ka na'e te'eki ke 'i ai ha līpooti fakapa'anga ki he JNAP 2.

Na'e 'ikai toe vakai'i ke fakapapau'i 'oku tonu mo kakato 'i he taimi kotoa 'a e ngaahi lēkooti/ma'u'anga fakamatala (database) ki he ngaahi polokalama ki he feliuliaki 'o e 'ea. Na'e tōmui 'a hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki 'e ni'ihī. Na'e 'ikai a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'o e ngaahi polokalama', fakatāta'aki, na'e lahi 'a e ngaahi tangikē vai 'i Tongatapu na'e te'eki 'i ai ha fakatali pea 'ikai ma'u 'e he ngaahi 'api ko eni' ha vai mei he ngaahi tangikē ko eni 'i ha ngaahi māhina pe ta'u lahi.

'Oku hā atu 'i lalo 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue ki he Kau Ngāue ki he JNAP, MEIDECC, mo e 'Iuniti 'oku' ne Tokanga'i 'a e Poloseki TC RTP.

Aofangatuku

'E tokoni 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue 'oku fokotu'u atu 'i he līpooti' ni ki he Va'a Feliuliaki 'o e 'Ea (DCC) 'i he MEIDECC ke fakalakalaka ange 'a 'ene tokangaekina 'a hono fakahoko 'o e JNAP 2, 'Oku hā 'i he JNAP 2 mo e ngaahi tohi 'oku felāve'i ki ai 'a e palani fakakiiki 'a e fonua ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea ki he ta'u 2018-2028. 'Oku fokotu'u ai 'a e ngaahi tefito'i ngāue', ngaahi sino tefito mo 'enau ngaahi lakanga mo e fātongia. Ka neongo ia, 'oku 'ikai fa'a mahino ma'upē 'a hono fakahū 'o e ngaahi ngāue mei he JNAP 2 ki he ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi potungāue te nau fakahoko 'a e ngāue'.

'Oku fiema'u ke fakamālohia mo toe vakai'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fātongia ke fakapapau'i 'oku a'usia 'a e ngaahi taumu'a' mo 'ikai fakahoko 'e ha toko ua 'a e ngāue tatau. 'Oku fiema'u 'a e ngaahi fokotu'utu'u pe founa ngāue ke fe'unga mo ola lelei ke tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia, fakatātā'aki, fakatahataha'i mo e līpooti 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea, tauhi 'o e ngaahi lēkooti pe fakamatala 'oku tonu mo felāve'i mo e ngaahi poloseki pe polokalama, fa'u 'o e fakamatala pa'anga ki he JNAP 2, fa'u 'o e Palani Ngāue Fakata'u ki he JNAP 2.

'Oku fiema'u ke fakamālohia 'e he ngaahi potungāue kehe 'oku nau fakahoko 'a e ngāue 'aki 'enau founa ngāue ki hono muimui'i 'o e fakahoko fatongia ke ta'ofi mo fakasi'isi'i 'a e toloi hono fakahoko 'o e ngāue. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi polokalama' kae 'ikai fakapapau'i 'oku a'usia 'a e taumu'a na'e fokotu'u, fakatātā'aki, lahi 'a e ngaahi tangikē vai 'oku hala ha fakatali.

Ngaahi Fokotu'u Fakalelei Ngāue:

1. *Ke fakatokanga'i mo fakapapau'i 'e he kaungāue ki he JNAP 'oku 'i ai ha Kaungāue mo ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue fe'unga ke lava 'o tānaki mo fakatahataha'i 'a e ngaahi līpooti fakapa'anga ki he pa'anga kuo ngāue'aki ki he ngaahi ngāue 'a e JNAP.*
2. *Ke fakamālohia 'e he kaungāue 'a e JNAP 'a 'ene founa ngāue ke mahino mo pau 'a hono tānaki, fakataha'i, sivi'i, līpooti mo hono fakahū 'o e ngaahi poloseki/polokalama ki he feliuliaki 'o e 'ea' 'i he fonua' ki he JNAP 2, pea 'ilo ai mo feinga'i ke ma'u 'a e ngaahi koloa/pa'anga 'oku fiema'u ki he ngāue ki hono fakatahataha'i 'o e ngaahi ngāue kotoa 'i Tonga' ni felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea.*
3. *Ke fakapapau'i 'e he kaungāue 'a e JNAP 'oku tohi mahino 'a e fatongia 'o e NCCCC mo e kaungāue ki he JNAP, felāve'i mo hono fakatahataha'i 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea' 'i he fonua, koe'uhi ke 'oua 'e fakafatongia'aki kinua loua 'a e fatongia pē 'e taha.*
4. *Ke fakamālohia 'e he kaungāue ki he JNAP 'a hono fakahū 'o e ngaahi ngāue 'a e JNAP ki he ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi Potungāue 'oku fiema'u ke ne fakahoko 'a e ngāue takitaha.*
5. *Ke toe tānaki atu 'e he 'Iuniti 'oku' ne tokanga'i 'a e poloseki TCRTF ha toe ngaahi founa ngāue ki hono muimui'i mo līpooti 'o e poloseki ke tokanga'i 'a e ngaahi me'a 'oku' ne lava 'o fakatoloi 'a hono fakahoko 'o e ngāue.*
6. *Ke vahe'i 'e he kaungāue ki he JNAP ha patiseti fe'unga ke fa'u 'aki 'a e Palani Fakata'u ki he JNAP 2, 'a ia 'e fokotu'u ai ha founa ngāue mahino 'e tokoni ke ma'u kotoa 'a e ngaahi līpooti ki he feliuliaki 'o e 'ea mei he ngaahi kupufekau'aki kotoa 'i he vave taha, mo tokanga'i 'a e ngaahi palopalema 'oku tupu mei ai 'a e 'ikai fakakakato 'e he ngaahi kupufekau'aki 'a e līpooti fakakuata.*
7. *Ke fakakau 'e he MEIDECC ki he 'enau polokalama tangikē vai 'a e fiema'u ke fakapapau'i 'oku hoko 'a e ngaahi tangikē vai ko ha ma'unga vai ki he ngaahi 'api ko ia 'oku tufa ki ai 'a e tangikē vai, 'o fakakau ki he polokalama 'a e ngaahi tafa'aki kotoa ke a'usia 'a e taumu'a ko eni, 'o kau ai 'a e fokotu'u 'o e ngaahi fakatali, pea vahe'i mo ha pa'anga/koloa fe'unga ke a'usia 'a e taumu'a.*
8. *Ke toe vakai'i ma'u pē 'e he kaungāue ki he JNAP 'a e ngaahi lēkooti (database) 'oku tauhi felāve'i mo e ngaahi poloseki/polokalama ki he feliuliaki 'o e 'ea ke fakapapau'i 'oku kakato mo tonu ke tokoni ki he lelei ange 'a e fai tu'utu'uni.*

1. Talateu

Puipuitu'a

Na'e fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 'o Tonga (TOAG) 'a e 'atita' ni 'i he malumalu 'o ha polokalama 'atita fakatahataha fakamāmani lahi, 'a ia 'oku 'iloa ko e 'Atita Fakatahataha 'o e Ngaahi Ngāue ki hono Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea, (CCAA). Na'e tokanga'i 'a e 'atita CCAA 'i he ongo sino 'a e Kautaha Fakamāmani lahi 'a e Ngaahi 'Ofisi 'Atita (INTOSAI), 'a ia 'oku 'iloa ko e Va'a ki he Tokoni Fakalakalaka 'a e INTOSAI (IDI) mo e Kulupu Ngāue 'a e INTOSAI ki hono 'Atita' 'o e 'Ātakai (WGEA). 'I he polokalama ko eni', na'e fakahoko ai 'e he 'Ofisi 'Atita 'e 48 'a e 'atita CCAA 'i he 2024 'i he taha 'o e ngaahi 'elia 'e fā – fakahoko 'o e ngaahi palani pe ngāue ki hono mātu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea, fakaakeake mei he ngaahi fakatamaki, tokanga'i 'o e ma'u'anga vai, mo e mau'olunga ange 'a e tahi mo e 'auhia 'a e matāfonua.

'Oku kau atu ha 'Ofisi 'Atita 'e hiva mei he Pasifiki ki he poloseki CCAA, fakataha mo e ngaahi 'Ofisi 'Atita mei 'Iulope, 'Afilika, Kalipiane, Saute 'Amelika mo Kānata. Na'e tokoni'i 'e he IDI mo e WGEA 'a e ngaahi 'Ofisi 'Atita 'i hono fakahoko 'o e 'atita' ni. 'I he 2025, hili 'a e fakakakato mo e pulusi 'e he ngaahi 'Ofisi 'Atita 'a 'enau ngaahi 'atita', 'e fa'u ha lipooti fakakātoa fakamāmanilahi ke toku atu ki he ngaahi kupu fekau'aki, mo e naahi polokalama fakamāmanilahi 'o kau ai 'a e Konifelenisi 2025 ki he Feliuliaki 'o e 'Ea 'a e Kautaha 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (COP30) 'i Nōvema 2025. 'I he taimi tatau, 'e fa'u mo e lipooti ke fakataha'i ai 'a e ola 'o e ngaahi 'atita CCAA 'a e ngaahi fonua 'i he Pasifiki.

Na'e fakahoko 'e he TOAG 'a 'ene 'atita CCAA 'i he 'elia ko hono fakahoko 'o e ngaahi palani mo e ngaahi ngāue ke matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku toku mai 'i he Palani Ngāue Fika 2 ki hono Tokangaekina 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula 'a e ngaahi ngāue 'a Tonga ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea 2018-2028 (JNAP 2) 'a e ngaahi ngāue 'a Tonga ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea ki he ta'u 2018-2028. Ko e matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea' ko ha ngaahi founa ia 'e lava ke tau feinga ke ta'ofi pe fakasi'isi'i 'a e ngaahi nunu'a 'o e feliuliaki 'o e 'ea'. 'Oku kau 'i he ngaahi taumu'a ngāue 'a e Va'a ki he Feliuliaki 'o e 'Ea (DCC) 'a e Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Ātakai mo e Feliuliaki e 'Ea (MEIDECC), 'a 'enau feinga ke 'i ai ha sisitemi lelei 'aupito ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea.¹

Na'e fakataumu'a 'a e 'atita' ni ke kau atu ki he ngāue 'a Tonga 'i he tafa'aki ko 'eni 'aki hano 'atita' i mo lipooti 'i he ngaahi ngāue 'a e pule'anga ke matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea, 'o kau ai 'a hono vakai'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'i he JNAP. 2. 'E tokoni 'a e 'atita' ni ke lelei ange 'a e pule lelei, tali ui, mo e a'usia 'o e ngaahi taumu'a 'i he ngaahi ngāue ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea.

Taumu'a mo e ngaahi fahu'i

Ko e taumu'a 'o e 'atita' ni ko hono vakai'i 'a e tu'unga 'a hono tokangaekina 'e he Va'a ki he Feliuliaki 'a e 'Ea' 'a hono fakahoko 'o e Palani Fakafonua Fika 2 ki he Feliuliaki 'o e 'Ea' mo hono Tokangaekina e Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula 2018-2028 (JNAP 2) ke maa'usia 'a hono ngaahi taumu'a.

¹ Va'a ki he Feliuliaki 'o e 'Ea, Potungāue MEIDECC, <https://climatechange.gov.to/>, vakai ki ai 'i Ma'asi 2025

Na'e vakai 'a e 'atita' ni ki he ngaahi fehu'i ko eni':

- 'Oku 'i ai ha palani fakafonua lelei ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea?
- Na'e 'i ai ha ngaahi fokotu'utu'u na'e fe'unga ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e ngaahi ngāue ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea?
- Ko e ha 'a e tu'unga 'a ho'ono maa'usia 'o e ngaahi taumu'a mo e ngaahi ola na'e faka'amu ki ai?

Ngaahi fakangatangata 'o e 'ātita

Na'e fakatefito 'a e 'atita' ni 'i hono fa'u mo e fakahoko 'o e palani fakafonua ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea'. Na'e vakai ai pe na'e maa'usia 'a e ngaahi taumu'a mo e ola na'e faka'amu ki ai. Na'e kau ai 'a e vakai' i tu'unga 'o e ngaahi poloseki ki he feliuliaki 'o e 'ea. Na'e vakai ai 'a e 'atita ki he Va'a ki he Feliuliaki 'o e 'Ea (DCC) 'a e MEIDECC pea pehē ki ha ngaahi Potungāue kehe na'e fiema'u ke nau fakahoko 'a e ngāue ki he feliuliaki 'a e 'ea.

Ngaahi makatu'unga 'o e 'ātita

Ko e ngaahi makatu'unga 'o e 'atita' ni na'e to'o ia mei he Aleapau Palesi, JNAP 2, Tohi Talafatongia ki he Ngaahi Sino Tefito 'o e JNAP, Tohi Fakahinohino ki hono Muimui'i mo Sivi'i 'o e JNAP 2, pehē ki he ngaahi tohi fakahinohino fakafeitu'u/fakamāmani lahi pe ngaahi founa ngāue lelei kuo tali fakamāmani lahi.

Founa hono tākaki 'o e ngaahi fakamatala

Na'a mau vakai mo 'analaiso 'a e ngaahi aleapau/konivēsio, tohi fakahinohino, palani mo e līpooti ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea ke ma'u ha ngaahi makatu'unga ki he 'atita' ni mo fakatokanga'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mo e tu'unga kuo a'u mai ki ai.

Na'a mau faka'eke'eke mo talanoa mo kinautolu 'oku nau fekau'aki mo e ngaahi tafa'aki kehekehe na'e vakai ki ai 'a e 'atita' ni.

Na'a mau lava atu ki he ngaahi feitu'u 'o vakai/sio tonu ki he ola 'o e ngaahi ngāue kuo fakahoko ke fakamo'oni'i'aki 'a e ngaahi līpooti na'a mau vakai ki ai'.

Founa ngāue faka-'atita fakamāmani lahi na'e ngāue'aki ki he fakahoko 'o e 'atita

Na'a mau fakahoko 'a e 'atita' i 'o e ola ko eni' 'o fakatatau ki he Ngaahi Tu'utu'uni Faka-'Atita ki hono Fakahoko 'o e 'Atita' i 'o e Ola (ISSAI 3000). 'Oku fiema'u 'e he ngaahi tu'utu'uni ko 'eni' ke palani mo fakahoko 'a e 'atita' ke ma'u ha fakamatala 'oku lahi fe'unga mo felāve'i tonu mo e 'atita, ke hoko ko ha makatu'unga fe'unga ki he ngaahi ola mo e fakamā'opo'opo 'a e 'atita ki he taumu'a 'o e 'atita. 'Oku mau tui ko e ngaahi fakamatala na'a mau tākaki' 'oku lava ke ma'u mei ai ha ngaahi fakamā'opo'opo mo ha ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue 'o fakatatau ki he taumu'a 'o e 'atita.

Fakahokohoko 'o e līpooti

'Oku 'i he Konga 2 ki he 4 'a e ngaahi ola mo e ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue ki he 'atita' ni, ki he ngaahi fehu'i takitaha.

2. 'Oku 'i ai ha palani fakafonua lelei ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea?

Ngaahi nunu'a mo e ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea

'Oku hā 'i he Kupu 7 'o e Aleapau Palesi' 'a e fiema'u ke vakai'i mo fakamu'omu'a 'a e ngaahi palopalema tupu mei he feliuliaki 'o e 'ea mo fa'u mo fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngāue, 'o kau ai 'a e vakai ki he kakai mo e ngaahi feitu'u 'oku tu'u lavea ngofua. 'Oku hā 'i he JNAP 2 'a e ola hono vakai'i mo hono fakamu'omu'a 'o e ngaahi palopalema, ngaahi kupu 'oku tu'u lavea ngofua mo e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku fakatokanga'i 'a e ngaahi sekitoa 'oku tu'u lavea ngofua pea mo e ngaahi kulupu 'oku tu'u lavea ngofua 'i he sekitoa ko eni.

'Oku hā 'i he Līpooti Fika Tolu Fakafonua 'a Tonga 'i he kongia ki he Vakai ki he Ngaahi Uesia mo e Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' 'a e ngaahi sekitoa 'i Tonga' ni 'oku tu'u laveangofua ki he feliuliaki 'o e 'ea, 'o kau ai 'a e: ngoue, toutai, ngaahi 'elia he matāfonua, kekekele, ngaahi ngāue/koloa lalahi, ngaahi me'a mo'ui kotoa pe 'i ha feitu'u, mo e mo'ui. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi founa ki hono matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea ki he sekitoa takitaha 'oku tu'u lavea ngofua. Na'e fakatokanga'i ko e ngaahi kulupu 'oku nau tu'u lavea ngofua ko kinautolu 'oku malava ke uesia kinautolu 'i he feliuliaki 'o e 'ea 'i he taimi 'e uesia ai 'a e sekitoa lavea ngofua'.

'I he 2010, na'e fa'u 'e Tonga 'a 'ene fuofua Palani Ngāue Fakafonua ki hono Matu'uekina 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea' mo e Tokanga'i 'o e Ngaahi Fakatamaki 2010-2015 (JNAP 1). Ko e fuofua palani eni 'i he 'otu motu Pasifiki. 'Oku hā 'i he JNAP 2 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea' 'oku fakamu'omu'a 'e Tonga, na'e tali 'e he Talēkita ki he Feliuliaki 'o e 'Ea, 'Ofisa Pule Ngāue 'a e MEIDECC mo e Kapineti, ke tataki'aki 'a e ngāue 'a e Va'a ki he Feliuliaki 'o e 'Ea. Na'e fa'u 'a e JNAP 2 'o fakatautu ki he ngaahi taumu'a 'e ono 'a e Tu'utu'uni Ngāue ki he Feliuliaki 'o e 'Ea. Na'e fakamu'omu'a 'a e ngaahi ngāue fakatautu ki he ngaahi lēsoni na'e ako mei he JNAP 1, ngaahi fakatalanoa na'e fakahoko 'i hono fa'u 'o e JNAP 2, mo e vakai fakakiiki ki he ngaahi uesia 'a ia na'e fakahoko 'e he Kulupu Ngāue ki he Līpooti Fika Tolu 'a Tonga.

'I he vakai ki he JNAP 2, na'e fakahā ai ha ngaahi founa kehekehe na'e ngāue'aki 'e he pule'anga' ke fakapapau'i 'oku fe'unga 'a hono fakatokanga'i mo hono fakahū ki he JNAP 'a e ngaahi fepōtalanoa'aki felāve'i moe feliliaki 'o e 'ea, ngaahi fakatamaki, mo e ngaahi fiema'u 'a e komiuniti. Na'e kau heni 'a e ngaahi talanoa tahataha mo e ngaahi kupu fekau'aki pea hoko atu mo ha ngaahi ako fakataumu'a ke fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a 'oku kei fiema'u ke fakahoko ha ngāue ki ai mo fakapapau'i 'a e ngaahi ngāue ke fakamu'omu'a ki he JNAP 2. Na'e fakapapau'i 'oku kauhala taha 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' mo e ngaahi taumu'a 'a e Tu'utu'uni Ngāue ki he Feliuliaki 'o e 'Ea. Na'e fakaafe'i 'a e Sosaieti Sivilē mo e Ngaahi Kautaha 'ikai Fakapule'anga ke nau kau ki he ngaahi talatalanoa mo e ako. Na'e fakatokanga'i mo e ola 'o e ngaahi ngāue 'a e MORDI mo e MIA ki he komiuniti, 'i hono fa'u mo toe vakai'i 'o e ngaahi Palani Fakalakalaka ki he Komiuniti (CDP). 'Oku fakamu'omu'a 'a e kau tokolahi 'a e kakai fefine mo e kau talavou mo e finemui 'i hono fa'u 'o e CPD.

Fakatokanga'i mo e ma'u mai 'o e pa'anga ke fakahoko'aki 'a e ngāue

'Oku fokotu'u 'e he tohi fakahinohino fakatekinikale ki he ngāue ki he palani fakafonua ki hono matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea ke fakatokanga'i 'a e mahu'inga fakapa'anga 'a hono fakahoko 'o e palani' mo e founa hono ma'u 'o e pa'anga ko ia'. 'Oku hā 'i he palakalafi 2.3 (ii) 'o e Tohi Talafatongia 'a e JNAP 2 ki he Ngaahi Sino Tefito 'a e fiema'u ki he kaungāue ki he JNAP ke nau fakahū 'a e Līpooti Fakata'u 'a e JNAP 2 ki he 'Ofisa Pule Ngāue 'o e MEIDECC 'i he faka'osinga 'a e kuata 'uluaki 'o e ta'u fakapa'anga fo'ou. 'E 'i loto 'i he fakamatala fakata'u ko eni' 'a e fakamatala fakapa'anga fakata'u.

'Oku fokotu'u 'i he Fakalahi 2 'o e JNAP 2 'a e patiseti ki he ngaahi taumu'a ngāue lalahi 'e 6 'a e JNAP 2 mo e ngaahi taumu'a ngāue hifo 'e 26 'oku nau 'i he malumalu 'o e ngaahi taumu'a ngāue lalahi 'e 6. 'Oku fakaikiiki ange 'a e fakamahu'inga fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea 'i he palani 'a e ngaahi sekitoa, potungāue, mo e poloseki.

'Oku ngāue'aki 'e he DCC 'a e ngaahi founa ngāue kehekehe ke ma'u mai 'a e pa'anga ke fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea. Na'e hā 'i he līpooti 'a e DCC 'i he Līpooti Fakata'u 'a e MEIDECC 2022/23, na'e ma'u 'e he DCC 'a e \$658,600 mei he patiseti 'a e pule'anga. Na'e lava 'a e Va'a ko eni' ke ne ma'u mai ha toe pa'anga mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka ke fakahoko'aki ha poloseki 'e 12 'a ia ko hono mahu'inga fakakātoa ko e \$45.4 miliona (\$8m Pa'anga Fakatupu mo e \$37.4 Pa'anga Ngāue). 'Oku fa'u 'e he DCC ha ngaahi tohi kole ke tali 'a hono fakahoko 'o e ngaahi poloseki ki he feliuliaki 'o e 'ea.

'Oku fakahoko 'e he DCC 'a e Fakataha Fakafonua ki he Feliuliaki 'o e 'Ea, 'a ia 'oku hoko ko ha faingamālie ke tohoaki'i mai 'a e tokoni fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka ke nau fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku tokangaekina 'a e vā ngāue 'a e pule'anga mo e ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka ko eni ke fakapapau'i 'a e hokohoko atu 'enau tokoni fakapa'anga mai. Fakataua ki he līpooti 'a e DCC, na'a nau kamata'i 'a e ngāue fakataha mo e Potungāue Pa'anga ke fakahoko fakataha 'a 'ena fakataha mo e ngaahi hoa ngāue tokoni ke fakamālohia 'a e ngāue fakataha pea ke taha pe 'a e fakataha ko eni mo e kau kautaha tokoni. Ko e taumu'a 'o e fakataha' ni ke faka'ilonga'i 'a e fiema'u 'e Tonga ke fakalakalakaange mo hokohoko lelei atu 'a e ngāue fakataha mo e ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka lolotonga' pehē foki kia kinautolu te nau lava 'o tokoni mai 'i he kaha'u. Ko ha faingamālie eni ke fakahoko ha talanoa tau'atāina mo fakaikiiki 'o fakatefito ki he ngaahi faingamālie, ngāue fakataha, mo uouongataha ki ha liliu lahi, pea fakalahi mo e pa'anga ki he matu'uaki e feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku fakamatala 'i he fakataha ko 'eni' 'a e ngaahi ngāue kuo lava, ngāue 'oku lolotonga fakahoko, ngaahi liliu 'oku fiema'u mo e tokoni ki he liliu ko 'eni.'

Na'a mau vakai ki ha ongo poloseki 'o 'ilo ai na'a' na lava 'o ma'u 'a e pa'anga ke fakahoko kongokonga pē 'a e poloseki fakataua ki he taimi 'e toki ma'u ai 'a e pa'anga. Fakatātā'aki 'a e polokalama tufa tangikē vai 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia mo e MEIDECC, 'a ia na'e fakapa'anga 'i ha ngaahi ta'u lahi 'e ha ngaahi poloseki, sino'i pa'anga mo e kautaha tokoni ki he langa fakalakalaka, 'o kau ai 'a e Pa'anga Talāsiti 'a Tonga ki he Feliuliaki 'o e 'Ea, Poloseki Fakafonua ki he Tangikē Vai, MORDI, Tokoni 'a Siaina, Tokoni 'a Kōlea, Tokoni 'a Nu'usila, mo e pule'anga Tonga.

'I he malumalu 'o e Poloseki Fika II ki he Fakalakalaka 'a e Fanga ki'i Kolo 'i 'Uta (TRIP II), na'e tokoni 'a e MORDI, ko e kautaha 'ikai fakapule'anga, ke ma'u 'a e pa'anga ke tufa atu 'a e tangikē vai 'e 231 ka na'e fiema'u 'a e tangikē fakakātoa 'e 475 ke tufa atu. Na'e hoko eni ko e kongā 1 'o e poloseki. Na'e hoko atu 'a e feinga pa'anga 'a e ngaahi kolo 'i he vāhenga' ni ke fakapa'anga 'a e tangikē vai 'e 244 'oku toe. 'E hoko 'a e tangikē 'e 244 ko eni ko e kongā 2 ia 'o e poloseki.

Na'e fakakakato 'e he MORDI ha lipooti fakapa'anga ki he pa'anga na'e ngāue'aki ki he poloseki. 'Oku hā atu 'i he tēpile 'i lalo' 'a e fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fakamole ki he tangikē vai 'e 231.

Fakamole	Pa'anga Tonga \$	%
1 – Fokotu'u 'o e fakatali	47,548.20	8
2 – Fokotu'u 'o e tu'unga	94,565.93	16
3– Ngaahi, fetuku ki he 'api takitaha, mo hono fokotu'u 'o e ngaahi tangikē	432,662.73	75
FAKAKĀTOA	574,776.86	100

Ma'u'anga fakamatala: Lipooti ki he 'Osi 'a e Poloseki, Me 2021, "Poloseki ke Leleiange 'a e Mateuteu ke Malu mo e Hao 'a e Ma'u'anga Vai mei he Ngaahi Fakatamaki"

'Oku fakakakato ma'u pē 'a e ngaahi fakamatala pa'anga 'a e TCRTTP, 'a ia ko e taha ia 'o e ngaahi poloseki 'a e JNAP 2.

Na'e fakakakato 'e he kau ngāue ki he JNAP 2 'a e fakamatala ngāue ki he JNAP 2 'i Siulai 2021. Na'a mau vakai ki he lipooti ko eni, 'oku hā ai 'a e tu'unga 'o e ngāue ki he ngaahi taumu'a 'a e JNAP 2. 'Oku te'eki ke 'i ai ha fakamatala fakapa'anga fakakātoa ki he JNAP 2, hangē ko ia na'e fiema'u 'e he Tohi Talafatongia 'a e JNAP 2 ki he Ngaahi Sino Tefito, ka neongo ia 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi fakamatala fakapa'anga takitaha 'a e ngaahi poloseki 'a e JNAP 2.

'I he 'ikai 'i ai ha fakamatala pa'anga fakata'u fakakātoa 'a e JNAP 2, hangē ko e fiema'u 'a e Tohi Talafatongia 'a e JNAP 2, 'oku 'ikai leva ke 'i ai ha fakamatala pa'anga fakakātoa ki he tu'unga fakapa'anga hono fakahoko 'o e JNAP 2. 'E toe leleiange 'a e fai tu'utu'uni felāve'i mo e tafa'aki fakapa'anga 'a e JNAP 2 kapau 'e fakatefito 'i ha fakamatala pa'anga 'oku' ne fakatahataha'i mai 'a e ngaahi poloseki kotoa 'a e JNAP 2 ki ha lipooti pe 'e taha.

'I he taumu'a ke fakakakato 'a e lipooti fakapa'anga ki he JNAP 2, 'oku fokotu'u atu ai 'a e fokotu'u fakalelei ngāue ko eni:

Fokotu'u Fakalelei Ngāue

- 1. Ke fakatokanga'i mo fakapapau'i 'e he kaungāue ki he JNAP 'oku 'i ai ha kau ngāue mo ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue fe'unga ke lava 'o tākaki mo fakatahataha'i 'a e ngaahi lipooti fakapa'anga ki he pa'anga kuo ngāue'aki ki he ngaahi ngāue 'i he JNAP.*

Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u fakalelei ngāue' ni, 'e lava ke 'i ai 'a e ngaahi fakalakalaka, 'o kau ai 'a e: lava 'o tali ui ki he pa'anga 'a e pule'anga 'oku ngāue'aki ki he ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea; 'i ai ha ngaahi founa ki hono pule'i mo e 'ata ki tu'a ke toe vakai'i 'a e ngaahi fakamole ki he feliuliaki 'o e 'ea; mo ma'u ha fakamā'opo'opo mo e fakaikiiki 'o e fakamole fakafonua ki he feliuliaki 'o e 'ea.

Tali mei he MEIDECC:

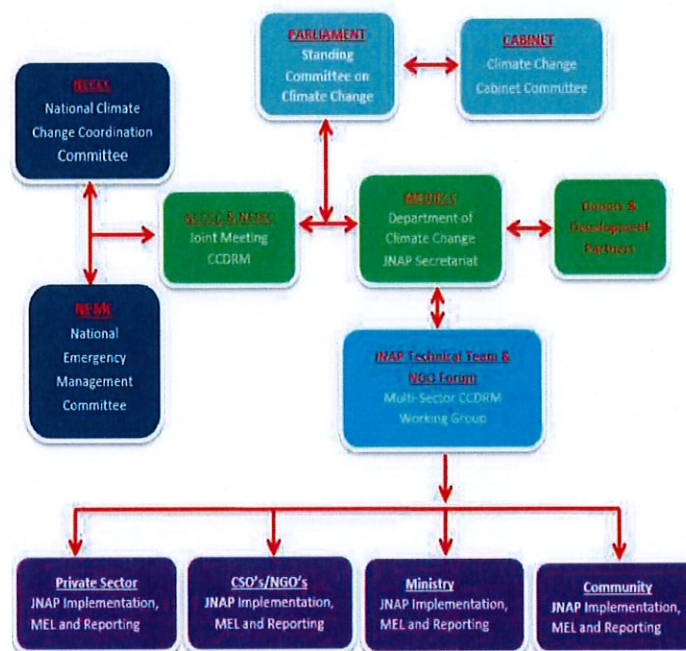
Na'e tuku atu 'a e Lipooti Ngāue 'a e JNAP 2 'i he 2021. Na'e lahi 'a e ngaahi fakalelei ngāue lalahi hili mei he 2021, 'o kau ai 'a hono fokotu'u 'i he 2021 'o ha Kau Ngāue tu'uma'u 'e toko ono ki he tafa'aki ngāue 'o e JNAP.

Ko e fokotu'u fakalelei ngāue ko 'eni', 'oku lolotonga fakahoko pē 'a e ngāue ki ai. Na'e toki fakafe'iloaki mai 'a e Me'angāue ki hono Faka'ilonga'i 'o e patiseti felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea, ka 'oku kei fai pē 'a e ngāue ki ai. 'Oku ngāue vāofi 'a e MEIDECC/DCC mo e Potungāue Pa'anga ke ngāue'aki 'a e me'angāue ko 'eni koe'uhi 'e tokoni ke muimui'i mo tokanga'i 'a e ngaahi fakamole felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea 'i he patiseti fakafonua. Ko 'ene lele lelei pe 'a e me'angāue' ni, 'e lava ke ne 'omai ha lipooti pau 'o e pa'anga 'oku ngāue'aki ki he ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea 'i he ngaahi potungāue 'o e pule'anga pē.

3. Na'e 'i ai ha ngaahi fokotu'utu'u fe'unga ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e ngaahi ngāue ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea?

Mahino 'a e ngaahi lakanga mo e fatongia

'Oku fokotu'u 'e he JNAP 2 ke 'i ai ha makatu'unga lelei ki he pule lelei 'a ia 'oku mahino 'a e ngaahi lakanga mo e fatongia. 'Oku hā 'i he JNAP 2 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki hono tokanga'i 'a e fakahoko 'o e JNAP 2, kātaki 'o vakai ki he Fakatātā 1. 'Oku hā 'i he JNAP 2 mo e Talafatongia ki he Ngaahi Sino Tefito 'o e JNAP 2 (JNAP 2 Institutions TOR) 'a e ngaahi sino ke nau tokoni ki hono fakahoko 'o e JNAP 2. 'Oku hā 'i he ongo tohi' ni 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi lakanga mo e fatongia 'o e ngaahi sino tefito ki hono fakatahataha'i, muimui'i, mo e lipooti 'a hono fakahoko 'o e JNAP 2.

Fakatata 1: Fa'unga Pule 'o e JNAP 2

Ma'u'anga fakamatala: Fakatātā 12 mei he JNAP 2, peesi 45

'Oku hā 'i he JNAP 2 ko e fatongia 'o e Kau Ngāue ki he JNAP ko hono fakatahataha'i 'a e ngaahi ngāue kotoa ki he feliuliaki 'o e 'ea 'i Tonga' ni, ke tokoni ke 'oua 'e fakahoko 'e ha toko ua pe lahiange 'a e ngāue tatau pe. 'Oku toe hā pe 'i he JNAP 2 ko e fatongia 'o e NCCCC ko hono fakatahataha'i 'o e ngaahi ngāue kotoa pē felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku hā 'i he TOR Ki he Ngaahi Sino Tefito 'a e JNAP 2 'a e fatongia 'o e NCCCC ke' ne tokanga'i mo fakapapau'i 'a hono fakatahataha'i fakafonua 'a e ngaahi ngāue kotoa, 'i he pule'anga pe 'ikai fakapule'anga, felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku totonu ke fokotu'u ke mahino 'a e fatongia ko eni ki hono fakatahataha'i 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea. 'I he lolotonga, 'oku hangē 'oku fiema'u 'a e kau ngāue ki he JNAP 2 mo e NCCCC ke na fakahoko 'a e fatongia tatau pe.

'Oku lava pe ke toe fakamālohia ange 'a hono fakahoko 'o e fatongia ki hono fakatahataha'i 'o e ngaahi ngāue felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea. Fakatātā'aki, 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku 'ave hangatonu pē 'e he ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka' 'a e pa'anga tokoni ki he ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga mo e ngaahi sekitoa taautaha 'ikai 'ilo ki ai 'a e kau ngāue ki he JNAP. 'E toki 'ilo 'a e kau ngāue ki he JNAP ki heni 'i ha fepōtalanoa'aki 'i ha fakataha. Hangē ko ia na'e lave ki ai 'i 'olunga', 'oku hā 'i he JNAP 2 'a e ngaahi fatongia 'o e Kau Ngāue ki he JNAP 'o kau ai 'a hono tokanga'i mo fakatahataha'i mai 'a e kotoa 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'i Tonga ni'....ke ta'ofi 'a e fakahoko 'e ha toko ua pe tokolahi ange 'a e ngāue pe 'e taha. 'E lava 'o hoko eni kapau 'e tufaki atu 'a e pa'anga ki he ngaahi sino kehekehe 'i Tonga ke nau fakahoko 'a e ngāue tatau pe, kae 'ikai 'i ai ha sino 'e taha ke ne fakapapau'i 'oku 'ikai hoko eni. 'Oku tonu ke 'i ai ha founa ngāue 'a e sino ko eni ke 'ilo 'a e taimi 'oku ha'u ai 'a e pa'anga ki he feliuliaki 'o e 'ea ki he fonua, pea 'oku 'alu 'a e pa'anga ko ia ki fē. Ko e founa ngāue eni ki hono fakatahataha'i mai 'o e ngāue', ke 'oua 'e fakahoko 'e ha sino kehekehe 'a e ngāue tatau pē. 'Oku fiema'u ai ha founa ngāue ke pau mo fakahoko ma'upē 'a hono tākaki, fakataha'i, sivi'i, lipooti, mo e fakahū 'o e ngaahi me'a felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea ki he ngāue 'a e JNAP 2.

'Oku fakahoko 'a e ngaahi fakataha Kōmiti Ngāue 'a e JNAP, 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Timi Tekinikale 'a e JNAP mo e Kulupu 'a e Ngaahi Kautaha 'ikai Faka-Pule'anga. 'I he taimi 'o e lipooti' ni, na'e te'eki ma'u 'e he timi 'atita' 'a e ngaahi miniti 'o e ngaahi fakataha 'a e Kōmiti Ngāue 'a e JNAP. Ko ia ai na'e te'eki lava ke fakapapau'i pe na'e fakahoko tu'ofiha 'a e ngaahi fakataha ko eni, ko hai na'e ma'u fakataha, ko e hā e ngaahi fakamatala 'oku tākaki 'i he ngaahi fakataha' ni pea 'oku tākaki tu'o fiha.

Na'e tupu 'a e ngaahi me'a na'e ma'u 'e he ngāue faka-'atita mei he 'ikai fakahoko ma'u pē 'a hono toe vakai'i 'a e ngaahi fatongia ke fakapapau'i 'oku a'usia honau ngaahi taumu'a pea malava ai ke 'ilo pe 'oku mahino 'a hono fokotu'u/tohi'i 'o e ngaahi fatongia.

'E tupu ai ha 'ikai lava 'o fakahoko lelei 'a hono tokanga'i 'o e JNAP 2 he 'oku 'ikai lava ke pau 'a hono tākaki mo e ma'u 'a e fakamatala kakato ki he ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea 'i he fonua, ke ngāue'aki ki he faitu'utu'uni. 'E lava ke toe lahiange 'a hono fakahoko 'e he ngaahi sino kehekehe 'a e ngāue tatau pe kapau 'e 'ikai mahino 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi lakanga mo e fatongia mo 'ikai tokanga'i 'a hono fakatahataha'i 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea.

Fokotu'u Fakalelei Ngāue

2. *Ke fakamālohia 'e he kau ngāue 'a e JNAP 'a 'ene founa ngāue ke mahino mo pau 'a hono tākaki, fakataha'i, sivi'i, lipooti mo hono fakahū 'o e ngaahi poloseki/polokalama ki he feliuliaki 'o e 'ea' 'i he fonua' ki he JNAP 2, pea 'ilo ai mo feinga'i ke ma'u 'a e ngaahi koloa/pa'anga 'oku fiema'u ki he ngāue ki hono fakatahataha'i 'o e ngaahi ngāue kotoa 'i Tonga' ni felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea.*
3. *Ke fakapapau'i 'e he kau ngāue 'a e JNAP 'oku tohi mahino 'a e fatongia 'o e NCCCC mo e kau ngāue ki he JNAP, felāve'i mo hono fakatahataha'i 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea' 'i he fonua, koe'uhi ke 'oua 'e fakafatongia'aki kinaua lōua 'a e fatongia pē 'e taha.*

Kapau 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue ko eni, 'e fakalakalakaange 'a e fakatahataha'i 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea' 'i he fonua pea fakalakalakaange mo e faitu'utu'uni 'a ia 'oku makatu'unga 'i ha ngaahi fakamatala 'oku kakato.

Tali mei he MEIDECC:

'Oku 'ikai fakahoko 'e ha toko ua 'a e ngāue tatau ka ko e "fakalea" pe. 'Oku fakahoko lōua 'e he ongo sino ko eni' 'a e fatongia ki hono fakatahataha'i 'o e ngāue ka 'i he tu'unga kehekehe. 'E toe vakai'i 'e he Va'a 'a e ngaahi fatongia, 'i hono toe vakai'i 'a e JNAP 2 'i he'ene a'u mai ki he vacua 'o e taimi ke ngāue'aki ai 'a e palani' ni, 2025. Pea 'e fakahoko 'a e liliu 'oku fiema'u ke fakahoko ki he fakalea ke mahino 'a hono fokotu'u 'o e ngaahi fatongia 'o e Kaungāue ki he JNAP mo e NCCCC 'a ia 'oku hā 'i he TOR mo e JNAP 2 ke ta'ofi ha'ana fakahoko 'a e ngāue tatau mo fakapapau'i 'oku faitatau 'a e ongo tohi' ni.

Ko e Ngaahi Fokotu'utu'u ki hono Muimui'i mo e Vakai'i 'o e JNAP 2 (Fakahinohino Faka-Sisitemi) mo e Ngaahi Founa Ngāue Pau (SOP) 'oku' ne fokotu'u 'a e ngaahi fokotu'utu'u mo e ngaahi founa ngāue ki he pau mo e fakahoko ma'u pē 'a hono tānaki, fakataha'i, vakai'i, lipooti mo e fakahū 'o e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea 'a e JNAP 2.

Fakahū 'o e ngaahi ngāue ki hono matu'uekina 'a e feliuliaki 'o e 'ea mei he palani fakafonua ki he palani 'a e sekitoa, potungāue mo e polokalama/poloseki

'Oku fokotu'u 'i he JNAP 2 'a e ngaahi fatongia 'o e kau ngāue ki he JNAP, 'a ia 'oku kau ai 'a e fakahū 'o e ngaahi ngāue 'a e JNAP ki he Ngaahi Palani Ngāue (Corporate Plans) mo e Palani Ngāue Fakata'u (Annual Management Plans).²

'Oku hā 'i he JNAP 2 'i he Fakalahi 1: Ngaahi Taumu'a mo e Ngāue 'a e ngaahi taumu'a ngāue, mo e ngaahi sino 'oku nau tokanga'i 'a e ngāue takitaha, ke tokoni ki he maa'usia 'a e Ngaahi Taumu'a 'e 6 'o e JNAP 2.

Ko e taumu'a 4.1, Ngāue 4.1.2 'o e JNAP 2 ko e Fakahoko 'i he taimi totonu 'a e Poloseki 'a Tonga ke Matu'uekina 'e he Fefononga'aki 'a e Feliuliaki 'o e 'Ea (TCRTP) ke tokoni ke malu, leleiange, mo tu'ulua 'a e fefononga'aki 'a e kakai mo e koloa 'i Tonga pea 'i he taimi tatau pe fakamālohia 'a e matu'uekina 'e he sekitoa fefononga'aki 'a e feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku hā 'i he Palani Ngāue 2020/21-2022/23 (peesii 19) 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 'a e ngāue ko e Poupou ki hono fakahoko 'i he taimi totonu 'a e TCRTP. 'Oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Māmani 'a e TCRTP 'o kamata 'i he 2018 pea fakahoko 'a e poloseki' ni 'e he 'Iuniti ki hono tokanga'i 'o e Poloseki 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. 'Oku 'osi 'a e TCRTP 'i he 'aho 31 'o Tisema 2024.

Ko e taumu'a 4.4 'o e JNAP 2 ko e Fakahoko 'a e ngaahi palani ki he komiuniti, 'a ia 'oku nau felāve'i mo e taumu'a mo e ngaahi tāketi 'o e Tonga 'oku' ne matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea, 'i he ngaahi kolo 'e 23 ke kamata 'aki, taha 'i he vāhenga kotoa 'o Tongatapu pehē mo e ngaahi 'otumotu. Ko e ngaahi sino te nau taki 'a hono fakatahataha'i 'o e ngāue' ni ko e kaungāue ki he JNAP, ngaahi potungāue felāve'i kotoa, sekitoa tautaha, ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, mo e ngaahi komiuniti. 'Oku hā 'i he peesi 50 'o e Palani Ngāue 2020/2021-2022/23 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia 'a e ngaahi fatongia 'o 'ene Va'a ki he Fakalakalaka ki he Tukui Kolo mo e Ngaahi Kolo ki 'Uta 'a ia 'oku kau ai 'a hono tokanga'i 'a hono fakahoko 'o e ngaahi palani 'a e komiuniti mo e vāhenga.

Na'a mau vakai ki he ngaahi Palani Fakalakalaka 'a e Komiuniti/Kolo (CDPs) 'e 35. 'Oku hā 'i he CDP takitaha 'a e lisi 'o e ngaahi me'a 'oku fakamu'omu'a 'e he kolo takitaha. Na'a mau fakataha'i 'a e ngaahi me'a ko eni kuo fakamu'omu'a 'e he ngaahi kolo pea ko e hokohoko 'o e ngaahi me'a ko eni', mei he mau'olunga taha, 'oku tuku atu ko 'eni': 1) Tangikē Vai; 2) Ma'u'anga vai 'i he kolo; 3) Me'atokoni (ngoue mo e toutai); 4) Ngāue hala; 5) Ngaahi holo 'a e komiuniti; 6) Maumau tupu mei he fanga monumanu (tokolahi ange 'a e monumanu 'oku 'ikai tuku ha 'ā ka nau tau'atāina ki he feitu'u 'oku nau 'alu ki ai, 'ikai sai 'a e 'ā puaka); 7) Tau'anga pasi; mo e 8) 'Auhia 'a e Matāfonua.

² JNAP 2, peesi 46

Kuo fakahoko 'e he MEIDECC mo e 'Ofisi 'o e Palēmia ha polokalama ke tufaki ha ngaahi tangikē vai 'i he ngaahi motu 'o Tonga. Ka neongo ia, 'oku 'ikai hā mahino mai 'i he Palani Ngāue 'a e ongo potungāue ko 'eni' 'a e taumu'a mo e ngāue 'i he JNAP 2 'oku'na fakahoko.

'Oku tupu eni mei he 'ikai fakahoko ha toe vakai'i lelei ke fakapapau'i 'oku fakahū 'a e ngaahi ngāue 'a e JNAP 2 ki he Ngaahi Palani Ngāue. 'Oku hoko eni 'o toe faingata'a ange hono fakapapau'i 'e fakahoko 'e he ngaahi potungāue 'a e ngaahi polokalama/poloseki 'oku fiema'u ke nau fakahoko.

Fokotu'u Fakalelei Ngāue

4. Ke fakamālohia 'e he kau ngāue ki he JNAP 'a hono fakahū 'o e ngaahi ngāue 'a e JNAP ki he ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi potungāue 'oku fiema'u ke nau fakahoko 'a e ngāue.

Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u fakalelei ngāue' ni, 'e tokoni ke vahe'i 'e he ngaahi potungāue 'a e pa'anga 'oku fiema'u ke fakahoko'aki 'a e ngāue 'oku 'asi 'i he' enau Palani Ngāue. 'E toe lahiange foki 'a e 'ilo 'a e kakai ki he JNAP 2.

Tali 'a e MEIDECC

Na'e fakahoko 'a hono fakahū 'o e ngaahi ngāue 'i he JNAP ki he ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi potungāue 'i he 2020. 'Oku toe vakai'i 'e he Kau Ngāue ki he JNAP (konga 'o e ngāue ki hono muimui'i mo sivi'i e JNAP) 'a e ngaahi palani ngāue fakapotungāue ke vakai'i 'a e tu'unga 'o e ngaahi ngāue 'a e JNAP na'e fakahū ki ai pea mo fakatokanga'i ai ha ngaahi ngāue fo'ou 'oku fiema'u ke fakahū.

Ngaahi fokotu'utu'u ngāue lelei ki hono fakahoko 'o e ngāue

Na'e 'i loto pē 'a e fakamole 'i he patiseti' ka na'e 'i ai 'a e fanga ki'i me'a na'a nau fakatoloi'i 'a hono fakakakato 'o e ngāue'.

Na'a mau vakai ki he fakamatala pa'anga 'a e TC RTP, 'a ia kuo'osi hono 'atita'i, ki he ta'u fakapa'anga na'e 'osi ki he 'aho 30 'o Sune 2023. Na'e hā ai na'e 'i loto pē 'a e fakamole 'i he patiseti. Ko e patiseti fakakātoa' na'e TOP\$66,398,311 pea ko e fakamole fakakātoa na'e TOP\$25,918,090, pea toe ai 'a e TOP\$40,480,221.

Hingoa 'o e Hala	Kautaha na'a' ne fakahoko 'a e ngāue	Fakafuofua 'o e 'aho 'e kakato ki ai 'a e ngāue	Pēseti na'e kakato 'i he'ene a'u ki Sune 2024	'UHINGA na'e toloi ai 'a e ngāue
Liku Road, Lot 3 (Vaini - Fua'amotu)	To'a civil & contractor	Siulai 2024	70%	Fehū'aki 'a e pa'anga
Loto Rd, Lot2, T5 (Makapao - Matahau)	Five Star	'Okatopa 2024	30%	
Loto Rd, Lot 1, T4 (Matahau - Fo'ui)	Luna Eva	Sepitema 2024	70%	Faingata'a hono ma'u 'o e maka totonu. Palopalema ki he vai.
Liku Rd, Lot 1 (Veitongo - Fonongahina)	Ca Bella Pacific	Siulai 2024	70%	Na'e fa'a toloi mai 'a e ngāue, fakatatau ki he ngaahi palani ngāue kimu'a, ka 'oku kei vave pē ke fakakakato 'a e ngāue 'i he kuata Sepitema 2024.

Na'e 'a'ahi atu 'a e timi 'atita ki he ngaahi hala na'e fai ki ai 'a e ngāue 'i Nōvema 2024 'o 'ilo ai 'oku te'eki 'osi 'a e ngaahi hala ia na'e pehē 'e 'osi ki Siulai 2024. Ko e 'uhinga na'e 'omai, ko e tuai 'a e tau mai 'a e vaka na'e 'omai ai 'a e ngaahi koloa ki he ngāue.

Ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue

5. *Ke toe tānaki atu 'e he 'Iuniti 'oku' ne tokanga'i 'a e poloseki TC RTP ha toe ngaahi founa ngāue ki hono muimui'i mo lipooti 'o e poloseki ke tokanga'i 'a e ngaahi me'a 'oku' ne lava 'o fakatoloi 'a hono fakahoko 'o e ngāue'.*

Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u fakalelei ngāue' ni, 'e lava ke 'i ha tu'unga lelei ange 'a e 'Iuniti 'oku' ne tokanga'i 'a e Poloseki ke fakatokanga'i vave mo ngāue ki he ngaahi matavaivai 'oku ala hoko ke fakasi'isi'i 'a hono fakatoloi 'o e fakakakato 'o e poloseki.

Tali mei be 'Iuniti 'oku' ne Tokanga'i 'a e Poloseki TC RTP:

- Fakalelei 'o e Hala Liku (Vaini – Fua'amotu) – Palopalema fakapa'anga koe'uhi ko e tuai 'a e ngāue ki he liliu 'o e ngāue ki he la'isima'.
- Fakalelei 'o e Hala Loto (Makapao – Matahau) – Fiema'u e taimi ke ma'u mai 'a e valitā mo e maka, toki ma'u pē 'i Tisema 2024 pea kakato 'a e ngāue ki he 31 'o Tisema 2024.
- Fakalelei 'o e Hala Loto (Matahau – Fo'ui) – Tkai tonu hono fokotu'u 'o e paipa vai 'a Hihifo mo Fo'ui 'i he 2010'. Na'e 'ikai hangatonu mo tonu 'a hono loloto'. Na'e kakato 'a e aleapau ngāue 'i he 'aho 30 'o Tisema 2024.
- Fakalelei 'o e Hala Liku – na'e toe toloi 'a hono ma'u mai 'o e maka, ka na'e kakato 'a e ngāue 'i he 27 'o Tisema 2024, na'e kakato pe eni kimu'a he 'aho 'o e aleapau' 'a ia ko 'Epeleli 2025.

Ko e ngaahi 'aho na'e fakakafuofua 'e kakato ai e ngāue' 'i he taimi na'e fakahoko ai 'a e 'ātita, ko e ngaahi 'aho ia 'i he polokalama ngāue 'a e Kau Ngāue aleapau 'i he taimi ko ia'. Ko e ngaahi 'aho 'a e Kau Ngāue aleapau' na'e faka'amu ke fakakakato ki ai 'a e ngāue' 'oku kehe ia, pea ko e kongakimui ia 'o e 2024 mo e kongakimui 'a 'o e 2025.

4. Ko e hā e tu'unga 'a hono maa'usia 'o e ngaahi taumu'a mo e ngaahi ola na'e faka'amu ki ai?

Muimui'i mo hono līpooti 'o e ngāue

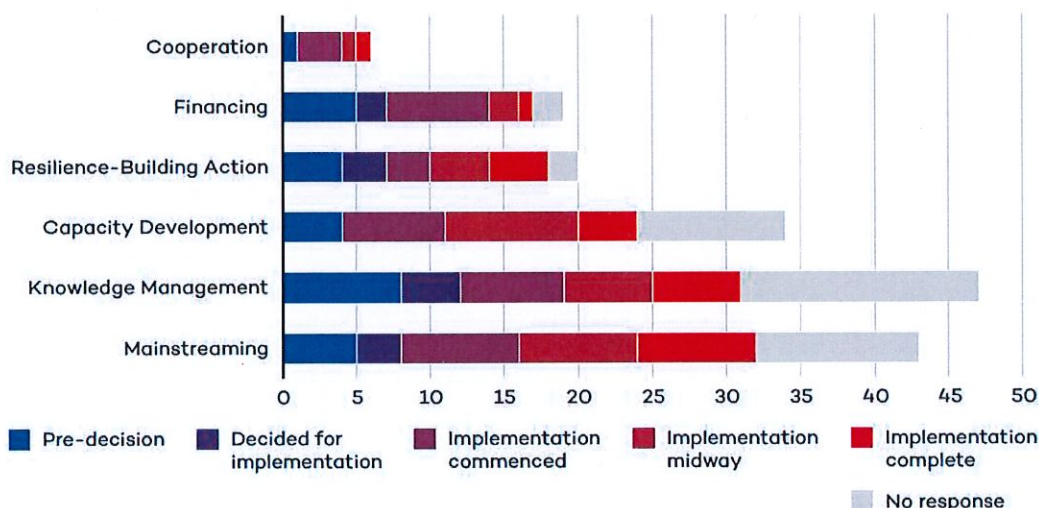
'Oku fiema'u 'e he ngaahi fakahinohino fakatekinikale ki he ngāue ki he palani fakafonua ki hono matu'uaki 'a e felinliuaki 'o e 'ea' ke 'i ai ha ngaahi fokotu'utu'u lelei 'aupito ki hono muimui'i mo līpooti 'o e ngāue.

Na'e 'osi fa'u 'e he DCC 'a e MEIDECC 'i 'Okatopa 2019 'a e Fakahinohino ki he Sisitemi ki hono Muimui'i mo Sivi'i 'o e JNAP 2. 'Oku fiema'u ai 'a e Kau Ngāue ki he JNAP ke nau taki mo fakatahataha'i mai 'a hono fakahoko 'o e sisitemi ki hono muimui'i mo sivi'i 'o e JNAP 2. Kuo fokotu'u 'e he kau ngāue ki he JNAP 'a e 'Ofisa ki hono Muimui'i, Sivi'i, Līpooti mo e Ako.

Fakatatau ki he Tohi Talafatongia (TOR), 'oku fiema'u ke teuteu'i 'e he kaungāue ki he JNAP 2 'a e Palani Fakata'u ki hono fakahoko 'o e JNAP 2, Ngaahi Līpooti Fakakuata mo e Fakata'u (ke 'i loto 'i he ongo līpooti'ni lōua 'a e fakamatala 'o e ngāue na'e fakahoko mo e fakamatala fakapa'anga).

Hili ha ta'u 'e 5 'o e ta'u 'e 10 'o e JNAP 2, ko e līpooti pe 'e taha kuo fa'u, na'e fa'u 'a e līpooti' ni 'i Siulai 2021. Na'e 'ikai ha toe līpooti fakakuata pe fakata'u na'e fa'u makehe mei he līpooti ko 'eni'. Na'e hā 'i he Līpooti Fakata'u 'a e MEIDECC ki he 2021/22, na'e ngāue 'a e Kau Ngāue ki he JNAP ki hono fakatahataha'i 'o e līpooti ngāue fika 2 ke 'osi ki he ta'u fakapa'anga 2022/23. 'I 'Epeleli 2024, taimi 'o e 'atita' ni, na'e te'eki fakakakato 'a e līpooti ngāue fika 2 ko eni'.

Na'e hā 'i he līpooti ngāue 2021 koe'uhi ko e fuofua līpooti ia, te ne fakakakato 'a e taumu'a 'e ua, 'o vakai: (1) pe na'e 'i ai ha ngāue na'e fakahoko 'i he mahina 'e 3 kuo'osi; mo e (2) tu'unga 'o e ngaahi ngāue 'i he'ene a'u mai ki he taimi ni. Na'e hā 'i he līpooti 'a e tu'unga hono maa'usia 'o e ngaahi taumu'a ngāue takitaha, kataki 'o vakai ki he Fakatātā 'i lalo. Na'e 'ikai hā 'a e ngaahi ngāue takitaha 'i he JNAP 2 mo e tu'unga 'oku nau 'i ai. Na'e 'ikai foki ke 'i ai mo ha līpooti fakapa'anga.

Ma'u'anga fakamatala: Līpooti 'a e JNAP 2 'i he 2021, peesi 14

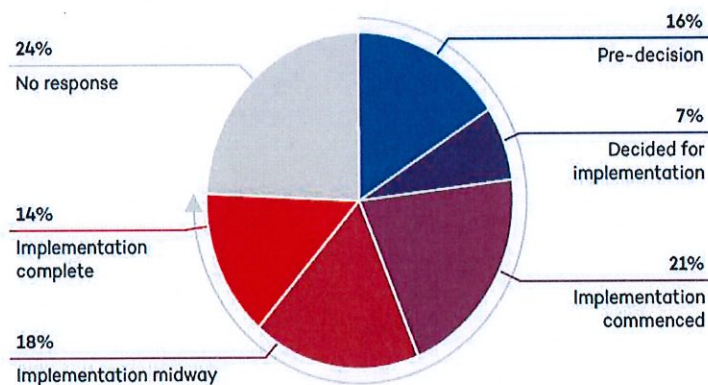
Fakatātā 2: Līpooti ngāue 'a e JNAP 2 ki he'ene ngaahi taumu'a 'e 6, mei he kamata 'a e palani ki Septema 2020

'Oku ngāue'aki 'e he Kau Ngāue ki he JNAP 'a e founa ngāue 'a e Va'a Palani Fakafonua (NPD) 'a e 'Ofisi 'o e Palēmia (PMO) ki he līpooti fakakuata 'o e Palani Ngāue (Corporate Plan) ke tufa atu mo tātaki mai 'a e ngaahi fehu'i mo e tali ki hono muimui'i fakakuata 'o e JNAP 2. 'Oku fiema'u ke fakakakato 'a e ngaahi fehu'i ko eni: hingoa 'o e kupu fekau'aki; me'afua 'oku' ke līpooti ai; kuo fokotu'u 'a e ngāue' ni 'i he Palani Ngāue; Tu'unga 'o e ngāue 'i he mahina 'e 3 kuo'osi; Tu'unga lolotonga 'o e ngāue; Ngaahi matavaivai 'oku fiema'u ke fakahoko ha ngāue ki ai; Fakakaukau mo e lēsoni ke fakalakalakaange 'a e ngāue 'i he māhina 'e 3 ka hoko.

'Oku tokoni 'a e ngāue'aki 'e he Kaungāue 'a e JNAP 'a e founa ngāue lolotonga 'a e NPD ki he līpooti fakakuata ke ne faka'ai'ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki ke fakahū 'a e ngaahi ngāue mei he palani fakasekitoa ki he 'enau ngaahi Palani Ngāue, koe'uhi' 'e fiema'u ke nau līpooti ki he ongo palani lōua.

'Oku fakataha'i 'e he NPD 'a e ngaahi pepa tali fehu'i ki he JNAP 2, 'o 'ave ia ki he Kau Ngāue 'a e JNAP ke nau fakahū 'a e fakamatala, 'analaiso, mo lipooti. 'Oku ma'u heni 'a e ngaahi fakamatala ke fa'u 'aki 'a e lipooti fakakātoa 'a e JNAP. 'Oku toe hā foki 'i he TOR ki he Kau Ngāue ki he JNAP 'a e fiema'u ke nau fakataha'i mo fa'u ha līpooti fakakuata ki hono fakahoko 'o e JNAP 2, 'o kau ai 'a e ngaahi fakamatala fakamuimuitaha ki he tafa'aki fakatekinikale, pule'i 'o e ngāue mo e fakapa'anga'.

'Oku hā 'i he Fakatātā 'i lalo ko e pēseti 'e 24 'o e ngaahi kupu fekau'aki ne 'ikai 'omai ha'anau tali felāve'i mo e tu'unga 'o 'enau fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'o e JNAP 2.

Ma'u'anga fakamatala: Līpooti 'a e JNAP 2 'i he 2021, peesi 14
Fakatātā 3: Tu'unga hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'i he JNAP 2

Na'e pehē 'e he DCC mahalo 'oku 'i ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'oku 'ikai ke nau 'ilo 'a e founa hono tali 'o e ngaahi fehu'i pe ko e 'ikai ma'u ha taimi ke fakafonu ai 'a e foomu. 'Oku tokosi'i 'a e Kau Ngāue 'a e NPD 'o 'ikai ke nau lava 'o muimui'i 'a e ngaahi līpooti na'e te'eki fakahū ange pe ko e ngaahi līpooti 'oku 'ikai fakafonu fakalelei. Pea 'ikai tokolahi mo e Kau Ngāue 'a e DCC ke nau tokoni ki hono fakahoko 'o e ngāue ko eni ki hono muimui'i 'o e ngaahi līpooti.

'E hoko leva eni ke 'ikai ai pe ke toe fakalakalaka ange 'a e tokolahi 'o e ni'ihī 'oku nau fakahoko 'a e lipooti fakakuata pea 'ikai lava ke muimui'i 'a hono fakahoko 'o e ngāue pea toloi ai pē 'a hono fakakakato 'o e līpooti fakakātoa 'o e JNAP 2.

Hangē ko ia na'e 'osi hā atu 'i 'olunga, na'e te'eki fa'u ha Palani Fakata'u ki hono Fakahoko 'o e Ngāue'. Ko e fiema'u eni 'oku hā 'i he TOR ki he Kau Ngāue ki he JNAP.³ 'Oku fakataumu'a eni ke tuku atu ki he ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka 'i he ngaahi fakataha fakata'u ki he feliuliaki 'o e 'ea'⁴ 'Oku fiema'u 'a e Kōmiti Ngāue ki he JNAP ke nau fakatokanga'i mo muimui'i 'a e fakamole

³ Palakalafi 1.5 mo e 2.2, Talafatongia 'o e Ngaahi Sino Tefito 'o e JNAP 2, Nōvema 2021, peesi 4-5

⁴ Palakalafi 3.2, Talafatongia 'o e Ngaahi Sino Tefito 'o e JNAP 2, Nōvema 2021, peesi 10

fakapa'anga ki hono fakahoko 'o e Palani Fakata'u 'a e JNAP 2.⁵ 'E tokoni 'a e Palani Fakata'u ko eni ki hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi fakataha fakamāhina mo e fakakuata 'a e ngaahi sino/kōmiti tefito 'o e JNAP 2.⁶

Na'e te'eki ke 'i ai ha koloa pe pa'anga na'e vahe'i ki hono fa'u 'o e Palani Fakata'u ki hono Fakahoko 'o e Ngāue. 'E lava ke tokoni 'a e Palani Fakata'u ko eni ki hono ngāue'i 'o e palani ta'u lahi 'a e JNAP 2, 'o tokoni ai ke faingofua ange 'a hono tokanga'i mo hono fakahoko. Koe'uhi ko e 'ikai ke 'i ai ha Palani Fakata'u ki hono Fakahoko 'o e Ngāue, na'e 'ikai leva ke 'i ai ha tohi fakahinohino pau fakata'u ki hono fakahoko 'o e JNAP 2. 'E faingofua ange 'a e muimui'i 'o e ngāue, kapau ko e fakatefito 'i ha palani ngāue fakata'u.

Na'a mau vakai ki he ngaahi Līpooti Fakata'u 'a e MEIDECC pea 'oku 'ikai hā ai ha ngaahi līpooti ki he ngaahi fakataha 'a e ngaahi sino tefito ki he JNAP 2, hangē ko ia na'e fiema'u 'e he TOR ke fakahoko 'e he kau ngāue ki he JNAP.⁷ Na'e fokotu'u 'e he MEIDECC 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fakataha ko 'eni 'i he 'enau ngaahi ngāue fakata'u 'oku palani, pea fokotu'u mo 'enau me'afua ko e 'lahi 'o e miniti 'o e ngaahi fakataha kuo lēkooti mo fakakakato' ka na'e 'ikai ke nau līpooti fakapatonu ki he tu'unga 'a hono a'usia 'o e me'afua ngāue ko eni. Na'e 'i ai pe ha fanga ki'i fakamatala fekau'aki mo e ngaahi fakataha kuo fakahoko, na'e fokotu'u 'i he taimi 'e ni'ihi 'i he Līpooti Fakata'u 'a e MEIDECC.

'Oku 'i ai 'a e fatongia 'o e Kau Ngāue ki he JNAP ko hono fale'i 'o e DCC, MEIDECC, Kōmiti Ngāue 'a e JNAP ('oku kau ai 'a e kau mataotao fakatekinikale mei he ngaahi potungāue 'a e pule'anga mo e fakafongia mei he ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga mo e kautaha taautaha), NCCCC, PSC ECCDRM. Ko e konga 'o e fatongia fale'i ko eni' ko e fakapapau'i 'e he Kau Ngāue ki he JNAP 'oku fa'u mo fakahū atu 'i he taimi totonu 'a e ngaahi palani mo e līpooti 'oku fiema'u (hangē ko ia 'oku hā atu 'i 'olunga). 'Oku hā 'i he TOR 'a e fiema'u ke fakahū atu 'a e Līpooti Fakata'u ki he JNAP 2 ki he NCCCC mo e PSC ECCDRM ke tokoni ki he ngaahi faitu'utu'uni felāve'i mo e feliuliaki 'o e 'ea mo e ngaahi fakatamaki.⁸

Fokotu'u fakalelei ngāue

6. *Ke vahe'i 'e he Sekelitali 'a e JNAP ha patiseti fe'unga ke fa'u 'aki 'a e Palani Fakata'u ki he JNAP 2, 'a ia 'e fokotu'u ai ha founa ngāue mahino 'e tokoni ke ma'u kotoa 'a e ngaahi līpooti ki he feliuliaki 'o e 'ea mei he ngaahi kupu fekau'aki kotoa 'i he vave taha, mo tokanga'i 'a e ngaahi palopalema 'oku tupu mei ai 'a e 'ikai fakakakato 'e he ngaahi kupu fekau'aki 'a e līpooti fakakuata.*

Kapau 'e fakahoko 'a e fokotu'u fakalelei ngāue' ni, 'e toe fakalakalaka ange 'a e ma'u mai 'o e ngaahi līpooti fakakuata 'i he taimi totonu mei he ngaahi kupu fekau'aki. Lelei ange 'a e faingamālie ki hono muimui'i 'a hono fakahoko 'o e JNAP 'i he taimi 'oku fakahoko ma'u pē mo taimi totonu 'a e līpooti. Toe lelei ange 'a hono fakatokanga'i 'o e ngaahi me'a 'oku ako, toe vakai'i mo fakahoko ha ngaahi fakalelei. Ko e Palani Fakata'u 'e fokotu'u ai 'a e ngaahi taimi ke fakahoko ai 'a e ngāue, naunau/koloa 'oku fiema'u ki he ta'u kotoa 'o e JNAP 2. 'Oku tokoni eni ki hono muimui'i mo e ako 'o ha ngaahi me'a, 'o fakahoko 'a e ngāue 'o fakatefito 'i he fo'i ta'u takitaha 'o e JNAP 2.

⁵ Palakalafi 9.3, Talafatongia 'o e Ngaahi Sino Tefito 'o e JNAP 2, Nōvema 2021, peesi 11

⁶ Palakalafi 5.4, Talafatongia 'o e Ngaahi Sino Tefito 'o e JNAP 2, Nōvema 2021, peesi 7

⁷ Konga 5. Ngaahi fakataha, Talafatongia 'o e Ngaahi Sino Tefito 'o e JNAP 2, Nōvema 2021, peesi 6

⁸ Palakalafi 3.3.4, Talafatongia 'o e Ngaahi Sino Tefito 'o e JNAP 2, Nōvema 2021, peesi 6

Tali mei he MEIDECC

'Oku mau lolotonga fakahoko 'a e fokotu'u fakalelei ngāue ko eni'. Na'e fokotu'u 'a e Kau Ngāue tu'uma'u 'e ono 'i he 2024. Ko e fakatokolahi ko eni 'o e Kau Ngāue' 'e tokoni ia ki he Kau Ngāue 'a e JNAP ki hono fakamu'omu'a 'a hono muimui'i mo vakai'i 'o e ngāue' mo tuku atu ha ngaahi lipooti ngāue ki he JNAP 2 'i he taimi totonu.

Ko e founa kuo fokotu'u ki he lipooti 'o e JNAP mei he ngaahi potungāue 'oku felāve'i, ko e Tohi Fakahinohino ki he Muimui'i mo e Vakai'i 'o e JNAP mo e Ngaahi Founa Ngāue Pau. Ko e tupu'anga 'o e 'ikai fakahoko mai 'o e ngaahi lipooti mei he ngaahi potungāue ko e matavaivai pe. 'E lava pe ko e 'i loto he potungāue pe ko e Va'a Palani Fakafonua' 'a ia 'oku nau taki 'i hono muimui'i mo vakai'i 'a e pule'anga, mo e tānaki 'o e ngaahi fakamatala. Na'e fokotu'u 'a e 'Ofisa M&E 'a e JNAP 'i he 2024 ke tokoni heni.

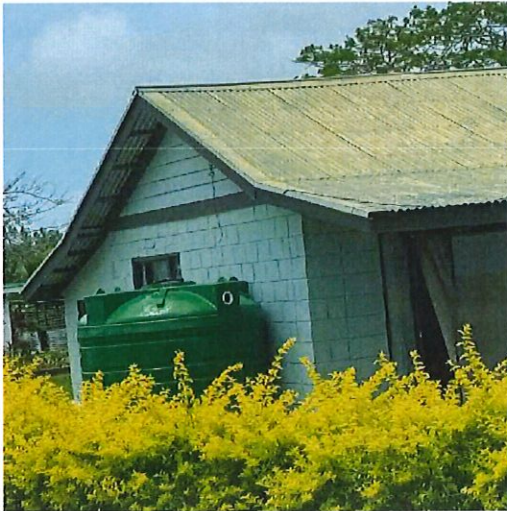
'Oku fakahoko 'a e JNAP 2 fakatatau ki he palani fakata'u 'a e ngaahi potungāue hili hono fakahū 'o e ngaahi ngāue 'i he JNAP ki he ngaahi palani ta'ulahi 'a e ngaahi potungāue. 'Oku mau tānaki mo fakataha'i 'a e ngaahi ngāue pe 'i loto 'i he JNAP 2 koe'uhi' ko e palani ia, 'o 'ikai ko e kotoa 'a e ngaahi ngāue ki he feliuliaki 'o e 'ea 'i he fonua'.

A'usia 'o e ngaahi taumu'a mo e ngaahi ola

Ko e ola na'e fakataumu'a ki ai 'a e polokalama ki hono fokotu'u 'o e ngaahi tangikē vai 'i he ngaahi 'otu motu 'o Tonga, ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha ma'u'anga vai falala'anga 'oku ma'u mei ai ha vai lelei mo fe'unga ki he kakai Tonga'. Na'e fokotu'u 'a e ngaahi tangikē vai 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'i Tonga' ni, ka na'e lahi 'a e ngaahi tangikē vai na'e te'eki fokotu'u ha'anau fakatali 'i ha 'osi ha lau māhina pe ta'u 'a hono fokotu'u 'o e tangikē pea te'eki ke lava ai 'o tānaki mo ma'u ha vai mei he ngaahi tangikē ko eni'.

Na'e fakahoko 'e he MEIDECC mo e 'Ofisi 'o e Palēmia' ha polokalama ki hono fokotu'u 'o e ngaahi tangikē 'i he ngaahi 'otumotu 'o Tonga'. Na'e hā 'i he Lipooti Fakata'u 'a e MEIDECC ki he ta'u 2022/23 'a e tāketi ki he tangikē vai 'e 6,000 (lita 'e 5,000) ke fokotu'u 'i Tonga 'i he'ene a'u ki he 2023'. Fakatatau ki he lēkooti (database) 'a e MEIDECC, ki Tongatapu pē, mei he 2018, ko e ngaahi kole tangikē vai 'e 9,525 na'e ma'u mai. Na'e 'osi lava 'o fakakakato 'a e kole 'e 7,298 (77%) pea te'eki ke fakakakato 'a e kole 'e 2,227 (23%). Ka na'a mau vakai ki he lēkooti (database) 'a e MEIDECC 'oku 'ikai hā ai 'a e ngaahi tangikē vai na'e fokotu'u 'e he taha 'o e ngaahi sino na'a nau kau 'i he polokalama' ni. Ko ia ai, 'oku fiema'u ke fakakakato mo toe vakai'i 'a e lēkooti (database) 'oku tauhi 'e he MEIDECC ke fakapapau'i 'oku tonu mo kakato, lava 'o vakai ki ai 'i he taimi 'oku fiema'u ai, mo 'aonga ki he faitu'utu'uni. Na'e tokoni 'a e pule'anga' mo e ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka, kautaha 'ikai faka-Pule'anga mo e ngaahi kolo ki he polokalama' ni 'i he ngaahi ta'u kuo hili.

Na'e 'a'ahi atu 'a e 'atita' ki he Vāhenga Lapaha' 'o vakai na'e lahi 'a e ngaahi tangikē vai 'i he vāhenga ko eni' 'oku te'eki pē ke 'i ai ha'anau fakatali. 'Oku toe hoko pe eni 'i he ngaahi vāhenga kehe 'o Tongatapu. Na'a mau vakai ai ki ha holo fakakolo 'e ua na'e te'eki 'i ai ha'ana fakatali pe pamu 'oku' ne fetuku 'a e vai mei he 'ato ki he tangikē. 'I he taimi afaā, 'oku hoko 'a e ngaahi holo fakakolo, ko e hūfanga'anga kia kinautolu 'oku 'ikai mālohi fe'unga honau ngaahi fale ke matatali 'a e mālohi 'o e afaā. 'Oku mahu'inga ke 'i ai ha vai 'oku lahi fe'unga ke fakatōli'a'aki 'a e fiema'u 'a kinautolu te nau ngāue'aki 'a e ngaahi holo fakakolo'.

Ma'u'anga fakamatala/fakatātā: Timi 'Atita

Fakatātā 4: Lahi 'a e ngaahi 'api na'e 'i ai 'enau tangikē vai kae 'ikai 'i ai ha fakatali

Na'e tufaki atu 'a e ngaahi tangikē vai 'i he malumalu 'o e ngaahi polokalama/poloseki kehekehe 'a e pule'anga' mo e ngaahi hoa ngāue langa fakalakalaka. Fakatātā'aki, 'i he malumalu 'o e Poloseki II 'o e Fakalakalaka 'a e Feitu'u 'Uta, na'e fokotu'u ai 'e he MORDI, ko e kautaha 'ikai faka-Pule'anga 'a e ngaahi tu'u'anga 'o e tangikē, tangikē, mo e fakatali, koe'uhi ke kamata leva hono ngāue'aki 'e he ngaahi 'api'.

'I he ngaahi polokalama/poloseki kehe, na'e kole ki he ngaahi 'api ke nau fokotu'u 'enau ngaahi tu'u'anga tangikē. 'I he hili 'a e 'a'ahi 'o 'ilo kuo fokotu'u 'a e tu'u'anga, 'oku uta atu leva 'a e tangikē vai 'o fokotu'u. Na'e tufa atu 'a e fakatali he taimi 'e ni'ihi pea 'ikai tufa atu 'i he taimi 'e ni'ihi, ka ko e fatongia 'o e ngaahi 'api ke fokotu'u 'a e fakatali. 'I he taimi na'a mau 'a'ahi atu ai ki he ngaahi kolo kehekehe 'i Tongatapu, na'a mau vakai ai na'e lahi 'a e ngaahi tangikē 'oku 'ikai 'i ai ha'anau fakatali. Ki he kongia lahi 'o e ngaahi 'api ko eni, ko e lau ta'u eni ia pea ko e tu'unga pe eni ia 'oku 'i ai 'enau tangikē vai, pea na'e 'i ai 'a e ni'ihi ne toki ma'u pe 'enau tangikē 'i he ta'u' ni ka kuo 'osi atu e ngaahi māhina 'oku te'eki pe fokotu'u ha fakatali ia.

Na'e lava 'a e MORDI ke ne fakatokanga'i 'oku fiema'u tokoni 'a e ngaahi 'api ki hono fokotu'u 'enau fakatali pe 'oku 'ikai 'aonga ke tuku ki he ngaahi 'api ke nau fakahoko eni he 'e malava ke 'ikai fakakakato 'a e tafa'aki ko ia'. Na'e lava ke tokoni 'a e MORDI ke lava 'o a'u ki he 'osi 'a e poloseki, kuo mau 'a e ngaahi tangikē vai ke tākaki mo tufaki atu 'a e vai ki he ngaahi 'api na'e tokoni'i.

Na'e tupu 'a e ngaahi me'a na'e lave ki ai 'i 'olunga' mei he 'ikai fakatokanga'i mo fakahoko ha ngāue 'i he vave taha' ke tokanga'i 'a e matavaivai ko ia ko e 'ikai fokotu'u 'e he kakai na'e tokoni'i 'a 'enau fakatali'. Na'e 'ikai toe vakai'i 'e he taki ngāue 'a e ngaahi lēkooti (database) 'o e polokalama' ni 'oku tauhi 'e he MEIDECC ke fakapapau'i 'oku kakato mo 'ikai 'i ai ha me'a 'oku hala.

Ko e me'a lava 'oku hoko ko e tufa atu 'o e ngaahi tangikē vai lahi ka 'oku 'ikai hoko ia ko ha ma'u'anga vai kia kinautolu na'e tokoni'i'. Kapau 'oku 'ikai tonu mo kakato 'a e ngaahi lēkooti (database), 'oku 'ikai te tau tui 'e ngāue'aki ia ke tokoni ki he faitu'utu'uni. Ko e ngaahi fakamatala mahu'inga eni 'e lava ke ngāue'aki ki he ngaahi faitu'utu'uni he kaha'u. 'E 'ikai lava ke ma'u 'a e lelei 'a hono ngāue'aki 'o e ngaahi fakamatala' ni ki he faitu'utu'uni kapau 'oku 'ikai ngāue'aki.

Ko e founga na'e fakahoko 'aki 'e he MORDI 'a e ngāue' ni ko ha fakatātā lelei ia ki hono fakapapau'i 'oku a'usia 'a e taumu'a na'e faka'amu ki ai.

Ngaahi Fokotu'u Fakalelei Ngāue

7. *Ke fakakau 'e he MEIDECC ki he'enau polokalama tangikē vai 'a e fiema'u ke fakapapau'i 'oku hoko 'a e ngaahi tangikē vai ko ha ma'u'anga vai ki he ngaahi 'api 'oku tufa ki ai 'a e tangikē vai, 'o fakakakau ki he polokalama 'a e ngaahi tafa'aki kotoa ke a'usia 'a e taumu'a ko eni, 'o kau ai 'a e fokotu'u 'o e ngaahi fakatali, pea vahe'i mo ha pa'anga/koloa fe'unga ke a'usia 'a e taumu'a.*
8. *Ke toe vakai'i ma'u pē 'e he kau ngāue ki he JNAP 'a e ngaahi lēkooti (database) 'oku tauhi felāve'i mo e ngaahi poloseki/polokalama ki he feliuliaki 'o e 'ea ke fakapapau'i 'oku kakato mo tonu ke tokoni ki he lelei ange 'a e fai tu'utu'uni.*

Kapau 'e fakahoko 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei ngāue ko eni, 'e fakalakalaka ange 'a e ma'u'anga vai 'i Tonga' ni pea fakalakalaka ange mo e faitu'utu'uni 'oku ngāue'aki ha ngaahi lēkooti oku tonu mo kakato.

5. Ngaahi fo'i lea na'e ngāue'aki 'i he līpooti

Paipa mei he 'ato ki he tangikē

Ko e fo'i paipa 'oku' ne 'ave 'a e vai mei he 'uha mei he fakatali 'i he 'ato 'o e fale ki he tangikē vai.

Fakatali

Ngaahi fo'i paipa 'oku 'ikai mapuni 'oku 'i he funga fale ke tānaki mo 'ave 'a e vai mei he 'uha mei he 'ato ki he tangikē vai

Faliki

Ko e 'ēlia 'oku langa 'i lalo he tangikē. 'Oku tanu pea 'oku mālohi, angamaheni 'oku ngaohi 'aki 'a e sima, fakataumu'a ke 'i ai ha tu'u'anga 'oku mālohi mo hangatonu fakatatau ki he mamafa 'o e tangikē, ta'ofi ai 'a e hoko ha maumau tupu mei he 'ikai hangatonu 'a e kekekele, fu'u lahi 'a e vai 'i he tangikē, 'i he taimi tatau pe 'oku lava ke tukuange 'a e vai kitu'a ke 'osi mo 'ata'atā 'a e tafatafa'aki 'o e tangikē

6. Ngaahi tohi na'e ngāue'aki ki he fakahoko 'a e ngāue faka-'atita

MEIDECC, Annual Report 2020/21

MEIDECC, Annual Report 2021/22

MEIDECC Annual Report 2022/23

MEIDECC, Third National Communication on Climate Change Report, December 2019

MEIDECC, Joint National Action Plan 2 on Climate Change and Disaster Risk Management 2018-2028, May 2018

Paris Agreement Article 7

National Adaptation Plans: Technical guidelines for the national adaptation plan process, Least Developed Countries Expert Group, December 2012

MEIDECC, JNAP Report, 2021

MEIDECC, JNAP 2 Monitoring & Evaluation System Guide, October 2019

Prime Minister's Office, Corporate Plan 2020/2021-2022/23

JNAP 2 Institutions Terms of Reference 2021

Tonga Climate Change Policy 2016

GUID 3910: Central Concepts for Performance Auditing

MORDI, TRIP II mid-term review report, 24 November 2021

MORDI, Project Completion Report, May 2021

TCRTP, Aide Memoir, May 2024

TCRTP, Progress Report June 2024